

Олена Дудка, Валентина Пономаренко

Особливості творення відстатонімних похідних

Стаття присвячена формально-семантичному аспекту словотвірних парадигм із вихідним словом-статонімом у сучасній українській мові. Виявлено, що статоніми мають високий словотвірний потенціал, який реалізується за семантичними позиціями типових словотвірних парадигм. Проаналізовано частиномовні блоки відстатонімних похідних щодо реалізації ними словотвірних значень. Розглянуто основні морфологічні зміни, що супроводжують процес творення аналізованих дериватів.

Ключові слова: відстатонімні похідні, словотвірна парадигма, словотвірний потенціал, словотвірне значення.

Сучасна дериватологія розвивається у двох напрямках: формантоцентричному (основна увага приділяється вивченню формантів, за допомогою яких утворюються похідні слова) та основоцентричному (увага акцентується на ролі твірної основи у формуванні словотвірної семантики).

Основоцентричний аспект дослідження словотвору передбачає встановлення адекватної йому одиниці класифікації й опису дериваційної системи. «Це має бути, на думку В. В. Грещука, комплексна одиниця, що відображає системну організацію словотвору» [5:16]. Системність словотвору ґрунтується на багатьох різноспрямованих опозиціях. Виявом цієї системності є, зокрема, ряди дериватів, об'єднані тотожністю твірної основи й протиставлені дериваційним формантам. Така мікросистема похідних становить собою словотвірну парадигму.

Словотвірна парадигма, як відзначає О. Г. Ликова, – це сукупність дериватів із тим же спільним компонентом – твірною основою чи формантом, а оскільки кожне похідне слово включає і твірну основу, і формант, то воно входить одночасно до двох парадигм, одна з яких ґрунту-

ється на тотожності дериваційної бази, а друга – на єдності словотвірного засобу [13:35] Надаючи важливого значення принципу ієрархічності будови словотвірного гнізда, послідовного підпорядкування в ньому одних одиниць іншим, О. М. Тихонов вважає, що цю властивість гнізда найкраще відображає термін «словотвірна парадигма» [17:31]. Словотвірна парадигма визначається і як ланцюжок спільнокорених дериватів, розміщених у такій послідовності, що кожне похідне слово виступає твірним для наступного.

Найбільш прийнятним, на нашу думку, є погляд, згідно з яким словотвірна парадигма – це набір похідних, мотивованих однією твірною основою на одному ступені словотворення [5:17].

Специфіка словотвору, зрозуміло, накладає відбиток на характер словотвірної парадигми, що виявляється в меншій регулярності парадигматизації словотвірних одиниць. Це дало підстави деяким ученим заперечити доцільність використання поняття парадигми в словотворі. Найбільш послідовно цей погляд обґрунтовується О. С. Кубряковою і П. А. Соболевою, щоправда, щодо розуміння словотвірної парадигми як словотвірного гнізда [11]. Щоб довести неможливість використання поняття парадигми для словотвірного гнізда чи будь-якої його окремої частини, дослідниці виявляють основні ознаки морфологічної парадигми і показують їхню відсутність у словотвірному гнізді.

Найсуттєвішим аргументом, що показує відмінність парадигми й гнізда чи якоїсь його частини, О. С. Кубрякова і П. А. Соболева вважають неспіввідносність поведінки морфологічної основи щодо членів своєї парадигми і вершини гнізда стосовно похідних: якщо всі члени парадигми дублюють який-небудь набір вихідних значень, то в дериватах гнізд, вершинами яких виступають полісемантичні слова, можуть вибірково відбиватися одні значення вершини і не відбиватися інші. Важко також передбачити, які значення вершини будуть реалізовані в похідних.

Частина аргументів, які, на думку вчених, унеможливають застосування парадигми в словотворі, втрачає силу, якщо словотвірну парадигму, як ми зазначали вище, розуміти не як словотвірне гніздо, а лише як його частину – набір похідних від однієї твірної основи на одному ступені творення.

Термін “дериваційна парадигма” щодо сукупності спільноосновних одиниць на одному ступені творення в науково-лінгвістичний ужиток запровадив Л. Дюрович, теоретичне обґрунтування й подальший розвиток парадигма як особлива одиниця словотвору отримала у працях О. А. Земської [6]. Ураховуючи двоплановість словотвірної парадигми, О. А. Земська вводить поняття типової словотвірної парадигми (у термінології Р. С. Манучаряна – словотвірно-семантична парадигма).

“Типову парадигму, наголошує вчена, одержуємо, абстрагуючись від конкретних способів вираження тих чи інших дериваційних значень. Типову парадигму формують конкретні парадигми, у яких наявний однаковий набір дериваційних значень” [6:72].

У структурі словотвірних парадигм виділяються зони, або блоки, тобто сукупності словотвірних значень, що виражаються дериватами того самого лексико-граматичного класу: субстантивна, вербальна, ад’єктивна, адвербіальна. Виділення зон має важливе теоретичне і практичне значення, але не можна перебільшувати їхньої ролі в структурі словотвірних парадигм, абсолютизувати їх, як це спостерігається в окремих дослідженнях. Так, П. В. Стеценко і Л. Г. Яцкевич пропонують визначати словотвірну парадигму як сукупність похідних однієї частини мови, що перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації з однією й тією ж твірною основою [16].

Неправомірними видаються й спроби деяких дослідників обмежити словотвірну парадигму дериватами одного способу творення (суфіксація, префіксація тощо). У таких випадках не виправдано різко збільшиться кількість парадигм, що негативно відіб’ється на практиці опису словотвірної системи. Обмеження парадигми в словотворі дериватами одного лексико-граматичного класу слів чи одного способу творення спричинить утрату свого основного призначення – усебічно показати словотвірні потенції, дериваційну спроможність твірних різних структурно-семантичних груп. Вивчення дериваційних мікросистем, що ґрунтуються на частиномовній спільності твірних основ, дасть змогу виявити системні явища словотвору, які випадають з поля зору дослідника за умови ретроспективного підходу (вивчення мотивованого слова), а в таких дослідженнях без поняття словотвірної парадигми не обійтись, оскільки кожна конкретна словотвірна парадигма становить собою дериваційну мікросистему, взаємопов’язані й взаємозумовлені компоненти якої утворюють певну єдність і цілісність. Пов’язані між собою частиномовною спільністю твірних слів, словотвірні парадигми формують своєрідну словотвірну підсистему. Сукупність словотвірних парадигм усіх частин мови у їхніх зв’язках і взаємодії складає словотвірну систему мови.

Словотвірна парадигма, як зазначає В. Грещук, відображає словотвірну спроможність як окремого твірного слова, так і цілих структурно-семантичних класів твірних слів, їх дериваційну потужність [5]. Їй властива прогнозуюча функція в словотворі.

Системними факторами, що визначають словотвірну поведінку твірного, вважаємо семантику і тісно пов’язану з нею сполучуваність твірного слова.

Основною характеристикою твірних у плані вивчення їхньої ролі в словотвірних процесах слід уважати частиномовну належність, оскільки нею окреслюються межі утворення дериватів, хоча цей критерій не є достатнім. Частини мови як різні лексико-граматичні класи слів характеризуються різним ступенем узагальнення, різним співвідношенням семантичних і граматичних компонентів.

У ряді досліджень як фактор, що визначає дериваційну поведінку твірного, розглядається також складність словотвірної структури самого твірного. «Із збільшенням числа дериваційних кроків, – пише І. Г. Милославський, – словотворчі можливості затухають і врешті-решт стають нульовими» [14:48].

Отже, послідовне врахування семантичної сумісності твірного і форманта та безпосередньо пов'язаних з нею валентнісних характеристик твірного як чинників, що визначають принципову можливість чи неможливість утворення дериватів на базі відповідного твірного, з одного боку, і частоти використання твірного в мовленні та його структурно-семантичної невивідності чи вивідності як супровідних факторів, які регулюють реалізацію закладених системою словотвірних потенцій, з другого боку, дозволить адекватно охарактеризувати дериваційну поведінку різних класів твірних слів.

Об'єктом нашого дослідження стали відстатонімні похідні (деривати, утворені від назв держав) як одиниці загальновоживаної мови та як факти особливої терміносистеми.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що в українському мовознавстві словотвір статонімів не був окремим об'єктом лінгвістичного аналізу взагалі та в аспекті дериваційної спроможності зокрема. Актуальність відзначається нагальною потребою упорядкувати і систематизувати деривати від назв держав, оскільки цей клас онімів є відкритою системою, що регулярно поповнюється новими одиницями.

Мета роботи – виявити специфіку і закономірності творення відстатонімних дериватів.

Предметом розгляду стали близько 600 похідних, утворених від назв держав на різних ступенях словотворення.

Специфікою функціонування статонімів у мові є те, що назва майже кожної країни має дві форми: офіційну і так звану «розмовну» (за Р. А. Агеєвою [1]). Наприклад: *Алжир – Алжирська Народна Демократична Республіка (АНДР), Йорданія – Йорданське Хашимітське Королівство, Китай – Китайська Народна Республіка (КНР), Люксембург – Велике Герцогство Люксембург, Америка – Сполучені Штати Америки (США)*.

Слід також відзначити, що статонімні основи переважної більшості одиниць за характером консонантні (60% досліджуваного матеріалу)

і відмінювані (*Іран, Ірак, Кіпр, Алжир*). Але трапляються і поодинокі випадки невідмінюваних назв країн (*Бангладеш, Перу, Сан-Маріно* тощо).

Ці особливості багато в чому зумовлюють словотвірні властивості відстатонімних похідних, які функціонують у межах чотирьох частиномовних блоків: субстантивному, ад'єктивному, вербальному та адвербіальному.

Субстантивна зона словотвірної парадигми представлена доволі повно: деривати-іменники реалізуються майже від кожного твірного слова. У процесі дослідження ми з'ясували, що субстантивний блок включає похідні як I, так II і III ступенів деривації.

На першому ступені деривації утворюються слова зі спільним СЗ «**назва особи чоловічої статі за місцем проживання або національністю**». Усі похідні об'єднуються у словотвірні типи (СТ) із суфіксами **-ець (-анець/-янець), -ин (-анин/-янин, чанин), нульовим суфіксом, -ак (-як), -уз, -ус, -от (-ют)**: *японець, датчанин румун, турок, поляк, француз, індус, кіпріот*.

Назви осіб жіночої статі за місцем проживання або національністю (II ступінь деривації) об'єднуються у такі СТ із суфіксом **-к(а)/-анк(а), -ин(я), -ен(я)**: *чилійка, турчанка, грекinya, туркeня*.

У межах СЗ «**особа за національністю**» виокремлюємо СТ, у який увійшли похідні, оформлені **префіксальним** формантом зі значенням: а) заперечення (утворюються на II ступені деривації): *неамериканець, неанглiєць*; б) несправжності, удаваності: *псевдоамериканець; псевдоукраїнець; псевдоанглiєць*; в) неповної належності: *напівукраїнець; напівталiєць*.

Зауважмо, що на IV ступені деривації утворюються похідні на позначення жіночої статі із префіксами **не-, псевдо-, напів-** в будові шляхом додавання до твірної основи суфікса **-к(а)**: *псевдоамериканка, неанглiйка, напівукраїнка*.

На IV ступені деривації від назв осіб жіночої статі і на III ступені від назв осіб чоловічої статі за місцем проживання або національністю утворюються похідні з **емоційно-забарвленими суфіксами**. Ці СТ нечисленні і мають в будові суфікси: **-очк(а)** зі зменшено-пестливим значенням (*іспаночка*); **-ак (-як), -ачк(а)/ячк(а)** зі значенням згрубілості (*боснячка*); суфікс **-ик** (*французик*) та уніфікс **-оз(а)** (*китайоза*) із зневажливим значенням.

Дослідження фактичного матеріалу дає підстави зробити висновок про те, що поодинокими в субстантивному блоці є випадки творення похідних (на II ступені деривації) від назв осіб за місцем проживання або національністю **зі значенням недорослості** (*китайча, китайчeня, турча, турчeня*).

Виокремлюємо також у межах субстантивного блоку й СТ «назва особи, що стимулює процес переходу у певну культуру». Такі похідні мають у будові запозичений суфікс **-ор/-атор**, який виділяється в іменниках із запозиченими коренями: *американізація – американізатор, українізація – українізатор*.

На нашу думку, похідні із загальним СЗ «особа за родом діяльності, заняття, захоплення у зазначеній твірним словом галузі знань» можуть бути об'єднані в суфіксальні СТ (II ступінь деривації) із суфіксом **-іст**: *Куба – кубістика – кубіст*; суфіксоідами **-знавець**: *Китай – китаєзнавство – китаєзнавець*; **-філ**: *Україна – українофіл*; **-ман**: *Італія – італоман та уніфіксоїдом -лог* (поодинокі випадки): *Єгипет – єгиптолог*;

Виділяємо також групу слів – назв осіб, які нетерпимо ставляться до будь-чого, що знаходиться у безпосередньому зв'язку (або опосередковано) з певною країною, і в будові яких є суфіксоїд **-фоб** (II ступінь деривації): *Англія – англофоб; Україна – українофоб*.

Аналіз СТ із загальним СЗ «сукупність наук, що вивчають мову й культуру певної країни» виявив, що такі похідні утворюються шляхом приєднання до твірної основи на I рівні словотворення суфікса **-істик(а)/-истик(а)**: *Іспанія – іспаністика; Білорусія – білорусистика*, а також суфіксоїда **-знавство**: *Японія – японознавство, Китай – китаєзнавство; Грузія – грузинознавство*.

Назви певних уподобань творяться шляхом приєднання до твірної основи суфікса зі значенням збірності **-ств(о)** і являють собою похідні III ступеня. Виокремлюємо такі СТ, деривати яких утворені від твірної основи з суфіксоїдами **-філ** у будові: *германофіл – германофілство; -ман* у будові: *італоман – італоманство* (у цьому випадку йдеться про похідні IV рівня деривації).

В окремих СТ об'єднуються похідні III ступеня деривації, утворені за допомогою суфікса збірності **-ств(о)** зі значенням «сукупність особливостей, характерних для особи, яка нетерпимо ставиться до будь-чого, що знаходиться у безпосередньому або опосередкованому зв'язку з певною країною»: *англофоб – англофобство, русофоб – русофобство*.

З-поміж відстатонічних дериватів виділяємо кількісно невеликий СТ «назви процесів, пов'язаних з переходом у певну культуру», одиниці якого становлять іменники жіночого та середнього роду, утворені за допомогою суфіксів **-ізація (-изація), -фікація, -ення**, що означають абстраговану дію: *русифікувати – русифікація; ополячити – ополячення*.

Невеликою кількістю похідних, утворених на III ступені деривації суфіксальним способом (запозичений суфікс **-ізм (-изм / їзм)**, представ-

лений і СТ на позначення назв елементів мовної системи: *українізм, русизм, грецизм, англіцизм.*

Отже, у межах субстантивного блоку СГ із вихідним словом-статонімом найпродуктивнішим способом є **суфіксація**, яка використовується на всіх словотвірних рівнях для творення назв осіб і психічних станів людини. Префіксальний спосіб здебільшого представлений на III ступені словотворення.

Кількість дериватів у словотвірній парадигмі коливається від трьох до чотирьох. Найбільша кількість похідних твориться на I і II ступенях; III і IV ступені деривації представлені невеликою кількістю похідних одиниць.

Ад'єктивний блок відстатонічних дериватів охоплює відносні прикметники, утворені на I ступені деривації, а також похідні від них, що реалізують різні семантичні позиції. У сучасній українській мові найпоширенішою моделлю, за якою творяться відстатонічні прикметники, є модель – твірна основа + формант **-ськ-ий**: *Австрія – австрійський; Венесуела – венесуельський; Корея – корейський; Швейцарія – швейцарський.*

Прикметники, утворені від географічних назв і назв народів за допомогою суфікса **-ськ-**, указують на ознаки осіб, предметів стосовно того, що названо твірним словом: *Кіпр – кіпрський; кіпріот – кіпріотський.*

Ад'єктиви можуть виступати твірною базою для префіксальних дериватів зі значенням: **«спрямований проти політики держави»**: *антиукраїнський, антипольський.*

Значну групу похідних становлять складні прикметники, утворені поєднанням основ і способом складної суфіксації, що об'єднуються в різні словотвірні типи зі значеннями: **«те, що знаходиться або відбувається в межах країни»**: *внутрішньоукраїнський, внутрішньоіталійський*; СТ, який об'єднує компоненти, що виражають СЗ: **просторові**: *південноафриканський, західноукраїнський, центральноіспанський*; **часові**: *давньокитайський, старочеський, новогрецький, староболгарський*; **«спільний для всієї держави»**: *спільноамериканський, спільнофранцузький*; **«спільний для двох і більшої кількості держав або народів»**: *японо-китайський, італо-французький*; **«той, що говорить мовою певного народу»**: *англомовний, грекомовний, іспаномовний, україномовний, російськокомовний*; суфіксоїдний СТ зі значенням **«подібний»**: *монголоїдний, монголоподібний*; **«той, що охоплює всю територію держави»**: *всеросійський, всеукраїнський*;

Варто відзначити також, що група дериватів із суфіксоїдом **-знавство** може утворювати прикметники: *грузинознавство – грузинознавець – грузинознавчий.*

Отже, в ад'єктивному блоці достатньою мірою реалізуються суфіксальний, префіксальний способи та спосіб основоскладання. Зауважмо, що відстатонімні прикметники, утворені за моделлю «**твірна основа плюс формант -ськ(ий)**», є похідними, за нашими спостереженнями, здебільшого I рівня деривації.

Вербальна зона словотвірної парадигми статонімів невелика за обсягом. Дієслівний блок досліджуваних похідних характеризується нечисленністю і нерегулярністю. До таких непродуктивних і нерегулярних типів належить СТ зі значенням «**наділяти ознакою, прищеплювати комусь риси способу життя держави, названої твірним словом**». Такі похідні утворюються на II ступені деривації за допомогою суфікса **-ізува(ти)**: *Америка – американський – американізувати*; *Україна – український – українізувати*, а також на II ступені деривації за допомогою конфікса **з-...-и-**: *Росія – російський – зросійцити та конфікса о-...-и-*: *Польща – польський – ополячити*.

Таким чином, суфіксальний спосіб словотворення в дієслівному блоці реалізується найповніше. Достатньо продуктивним також є постфіксальний спосіб, завдяки якому утворюються похідні II ступеня, об'єднані у СТ зі значенням **зворотної дії**: *українізувати – українізуватися*; *американізувати – американізуватися*.

У межах **адвербіального** блоку ми зафіксували усього один, але досить продуктивний СТ, що включає похідні II ступеня словотворення, які утворилися за допомогою прислівникових морфем **по-...-ому** (рідше **по-...-и-**): *по-французькому (по-французьки)*; *по-чеському (по-чеськи)*; *по-угорському (по-угорськи)* та под.

Отже, можемо зробити висновок, що від статонімів творяться похідні чотирьох часиномовних блоків: іменники, прикметники, дієслова та прислівники. Структури різних блоків містять прості й складні похідні. Найбільша кількість складних похідних у субстантивній зоні, а дієслівний блок включає лише прості деривати. Найменшу кількість словотвірних значень зафіксовано в адвербіальному блоці.

Звертаємо увагу також на те, що творення значної кількості відстатонімних похідних супроводжується різноманітними морфонологічними змінами: усіченням, нарощенням, накладанням чергуванням голосних і приголосних.

У процесі дослідження з'ясувалося, що усічення твірної основи при відстатонімному словотворенні найчастіше відбувається при суфіксації.

У **субстантивному** блоці це явище спостерігається в різних словотвірних типах у межах таких словотвірних значень:

1. «**Назва особи за місцем проживання чи національністю**»:

– СТ із суфіксом **-ець** (Японія – япон(**ій**)ець; Іспанія – іспан(**ій**)ець; Угороцина – угор(**щин**)ець; Португалія – португалець – португал(**ій**)ець та ін.)

– СТ із суфіксом **-ин (-анин/-янин)** (Грузія – груз(**ій**)ин; Молдавія – молдав(**ій**)анин;

– СТ із суфіксом **-ак/-як** (Польща – поль(**щ**)ак; Боснія – босняк – босн(**ій**)як);

– СТ із нульовим суфіксом (**Ø**) (Туркменія – Туркмен(**ій**)(**Ø**); Таджикистан – таджик(**устан**)(**Ø**); Румунія – румун(**ій**)(**Ø**);

– СТ із суфіксом **-уз** (Франція – франц(**ій**)уз);

– СТ із суфіксом **-ус** (Індія – Інд(**ій**)ус).

2. « Назва особи за родом діяльності, заняття, захоплення »

– СТ із суфіксом **-тор (-атор)** (українізація – україніза(**ція**)тор; колонізація – колоніза(**ція**)тор;

– СТ із суфіксом **-іст** (україністика – україн(істик)іст; японістика – япон(істик)іст та ін.);

– СТ із суфіксоїдом **-ман** (італоманія – італоман(**ій**)(**Ø**); англоманія – англоман(**ій**)(**Ø**). У цих випадках остаточне оформлення елізованої основи відбувається за допомогою нульової суфіксації.

– СТ з суфіксоїдом **-фоб** (руссофобія – руссофоб(**ій**)(**Ø**); туркофобія – туркофоб(**ій**)(**Ø**) та ін.) Остаточне оформлення елізованої основи відбувається аналогічно до похідних попереднього СТ.

В ад'єктивному блоці відстатонімних похідних ми зафіксували елізійні процеси під час творення прикметників за моделлю «елізії твірної основи плюс формант **-ськ-**»: Іспанія – іспан(**ій**)ський; Білорусія – білорус(**ій**)ський; Ефіопія – ефіоп(**ій**)ський; Словенія – словен(**ій**)ський.

Досить часто, щоб відбулося формальне зчеплення твірної основи і словотвірного афікса, потрібна структурна вставка з однієї або кількох фонем, яка не має статусу морфеми: ялт+ин+ськ-ий, чит+ин+ськ-ий, чилі+й+ськ-ий, шосе+й+н-ий, америк+ан+ськ-ий, тут+еш+н-ій, тепер+іш+н-ій. Це морфонологічне явище за своєю дією протилежне усиченню, воно полягає в додаванні однієї фонемі або сполуки фонем під час формо- чи словотворення і називається нарощенням (або аугментацією).

При відстатонімному словотворенні інтерфікси здебільшого з'являються у передсуфіксальній валентній позиції. У процесі дослідження ми з'ясували, що морфонологічне явище нарощення реалізується в похідних різних СТ:

I. У субстантивному блоці похідних:

СТ «назва особи чоловічої статі за місцем проживання або національністю» з суфіксом **-ець**:

1) інтерфікс **-ан-** (Америка – америк+ан+ець; Бірма – бірм+ан+ець; Перу – перу+ан+ець; Мексика – мексик+ан+ець;

- 2) **-ни-** (Куба – куб+**ни**+ець);
- 3) **-ій-** (Нігер – нігер+**ій**+ець; Зімбабве – зімбабв+**ій**+ець);
- 4) **-й-** (Сомалі – сомалі+**й**+ець);
- 5) **-лез-** (Конго – конго+**лез**+ець; Ангола – анго+**лез**+ець);
- 6) **-т-** (Ізраїль – Ізраїль+**т**+янин).

II. В ад'єктивному блоці відстатонімних похідних явище нарощення з'являється, коли внаслідок елізійних процесів твірна основа виявляється недостатньою до сполучуваності. Переважно така ситуація виникає на I рівні словотворення: Молдавія – молдав(ія)+**ан**+ський; Осетія – осет(ія)+**ин**+ський; Грузія – груз(ія)+**ин**+ський; Руанда – руанд(а)+**ій**+ський.

Так само нарощення виникає, коли твірна основа і без усічення не готова до сполучуваності: Сомалі – сомалі+**й**+ський, Чилі – чилі+**й**+ський та ін.

У дієслівному блоці ми не зафіксували похідних, у процесі творення яких реалізувалося б морфонологічне явище нарощення.

Серед досліджуваних відстатонімних дериватів накладання виявили виключно в ад'єктивному блоці із суфіксом **-ськ-**. Цей формант має особливу для української мови фонемну будову (складається з двох приголосних фонем), що утруднює його поєднання з іменниковими основами, які мають закриту фонемну структуру (закінчуються на приголосний). Саме така особлива будова цього суфікса та потреба утворювати прикметники з відповідною семантикою за наявності одного дериватора підтримують функціонування інтерференції як словотвірного засобу. До того ж, накладання цілком узгоджується із типовою для української мови фузією на словотвірному шві.

Проте існують й інші трактування змін, що відбуваються в цих дериватах. Зокрема, говорять про елізію кінцевої приголосної фонемі в основі іменника. Але усікаються форманти чи окремі фонемі, якщо вони надлишкові у структурі похідного слова. Кінцеві ж фонемі в іменниках, від яких утворюються ад'єктиви із суфіксом **-ськ-**, переважно кореневі, семантично навантажені. Крім того, усічення ніколи не відкриває типову закриту структуру іменникових основ. Визначаючи тип модифікації в конкретному слові, завжди треба зважати на закономірності функціонування морфонологічних явищ в сучасній мові.

При творенні прикметників від основ статонімів I і II словотвірних рівнів за допомогою суфікса **-ськ(ий)** досить регулярно відбувається накладання цього суфікса на кінцеві звуки основи. А саме у випадках, коли:

1) твірна основа закінчується на **-з** і внаслідок приєднання суфікса **-ськ-** утворюється сполука **-зьк** (киргизи – киргизький);

2) твірна основа закінчується на **-к** та утворюється сполука **-цьк-** (таджики – таджицький; словаки – словацький);

3) твірна основа закінчується на **-ч** та утворюється сполука **-цьк-** (*Туреччина – турецький* – у цьому випадку відбувається не тільки накладання суфікса – **ськ(ий)** на кінцевий звук основи, але й процес асиміляції);

4) твірна основа закінчується на **-ш** та утворюється сполука **-ськ-** (*латиші – латиський*).

Словотворення часто супроводжують процеси, пов'язані зі звуковим оформленням нової лексичної одиниці за законами української мови. А отже, може змінюватися звукова будова морфеми. Ця зміна спричиняється морфологічними чергуваннями (альтернаціями), які виконують морфотактичну (сполучувальну) функцію. Використовуються вони переважно в передсуфіксальній позиції (перед твірним суфіксом).

Морфологічні чергування бувають регулярними (такими, що властиві всьому альтернативному ряду) та нерегулярними (у яких зміни відбуваються непослідовно). Вони змінюють фонемну будову морфів, створюючи тим самим умови для сполучуваності твірних одиниць, не знищуючи кордонів між ними.

Чергування, що відбуваються в основі статоніма під час творення похідних, здебільшого є регулярними і спостерігаються у таких випадках:

1) морфологічні чергування **к//ч**, **х//ш** виникають при творенні назв осіб жіночої статі за національною чи територіальною належністю (**к//ч**: *словак – словачка*; *босняк – боснячка*; *поляк – полячка*; *узбек – узбечка*; **х//ш**: *чех – чешка*; *казах – казашка*).

2) морфологічне чергування **г//ж** може виникати при творенні назв осіб чоловічої статі за національною чи територіальною належністю (*Норвегія – норвежець*).

3) морфологічні чергування **к//ц**; **ж//з** виникають при творенні відстатонімних прикметників на I і II словотвірних рівнях (**к//ц**: *Мозамбик – мозамбіцький*; **ж//з** *норвежець – норвезький*).

4) морфологічне чергування **к//ч** з'являється при творенні дієслів зі значенням «наділяти ознакою, приводити у стан, які виходять із визначення до того, що названо твірним словом (*поляк – ополячити*).

Творення відстатонімних дериватів може супроводжуватися кількома альтернативними рядами. Зокрема, нами зафіксовано відстатонім, утворений за участі альтернативного ряду **-е/ – /ю/** та **/ц/ – /к/**: *німець – німкеня*.

Таким чином, творення відстатонімних похідних супроводжується різноманітними морфологічними змінами: елізією (усіченням) твірної основи, аугментацією (нарощенням) твірного форманта, фузією (накладанням) та альтернацією (чергуванням) фонем. Найпоширенішою з названих є елізія, яку фіксуємо у похідних ад'єктивного та субстантивного блоків.

З'ясовано, що велику роль у реалізації словотвірного потенціалу статонімів відіграє їхня структура. У процесі дослідження ми переконалися, що багатокомпонентна форма здебільшого не є продуктивною в словотворі.

Можемо також відзначити, що словотвірна активність статонімів виявляє зв'язки насамперед із соціальною значущістю денотатів статонімів. Максимально реалізують свій потенціал назви держав, які відіграють велику роль у культурному, політичному та економічному житті світу. За нашими спостереженнями, максимальний лексичний обсяг (65 дериватів) у СГ із вихідним словом-статонімом *Америка*. Обсяговими є також гнізда з вершинами *Англія, Італія, Японія, Китай*. Мінімальний обсяг (1 дериват) складають гнізда статонімів *Киргизстан, Сан-Марино*.

Засобом реалізації словотвірних значень статонімів звичайно виступає суфіксація, префіксація, основоскладання, постфіксація. Причому більш важливу роль відіграє суфіксація. Невелика кількість слів утворена лексико-семантичним способом.

За допомогою формантів від основ статонімів утворюються похідні чотирьох частин мови: іменники, прикметники, прислівники та дієслова.

Найбільш численним є субстантивний блок, бо деривати-іменники реалізуються майже від кожного твірного слова. Менш продуктивним виявився ад'єктивний блок. Дієслівний та адвербіальний блоки мають значно менший обсяг.

Нами було з'ясовано, що найпродуктивнішими для іменників є суфікси *-ць, -ин (-анин/-янин, -чанин)* (для чоловічого роду), *-к(а), (-анк(а), -чанка)* (для жіночого роду) (словотвірне значення – «назва особи за місцем проживання або національністю»). Аналізуючи субстантивний блок, ми звернути увагу на те, що в мові на рівні словотвору поширене явище омонімії.

Ад'єктивний блок відстатонімних дериватів представлений відносними прикметниками, що творяться за допомогою форманта *-ськ-ий*.

Морфологічні зміни, що виникають під час творення відстатонімних похідних, залежать здебільшого від сполучувальних можливостей твірних основ та афіксів, їхньої семантики, закономірностей творення різних типів дериватів.

Література

1. Агеева Р. А. Страны и народы : происхождение названий. — М. : Наука, 1990. — 254 с.
2. Божан А. М. Ієрархія семантичної структури вершини словотвірного гнізда. — Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 1996. — 19 с.

3. Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові (Питання словотвору, слововживання та нормування). — К., 1979. — 158 с.
4. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К., 1999. — 207 с.
5. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ, 1995. — 208 с.
6. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык : Вопросы его истории и современного состояния : Виноградовские чтения I — VIII — М., 1978. — С. 63—77.
7. Карпіловська С. А. Семантика і структура дієслівних зон у відсубстантивних словотвірних гніздах // Семасіологія і словотвір : Зб. наук. пр. — К., 1989. — С. 3—71.
8. Карпіловська С. А. Формальне варіювання афіксів у сучасній українській мові // Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 35—43.
9. Касевич В. Б. Морфонологія. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. — 160 с.
10. Клименко Н. Ф. Аглотинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство : Міжвід. наук. зб. — К. : Вища шк., 1990. — Вып. 17. — С. 96—104.
11. Кубрякова Е. С., Соболева П. А. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании // Лингвистика и поэтика. — М., 1979. — С. 9—15.
12. Левашов Е. А. Географические названия. Прилагательные, образованные от них. Названия жителей : Словарь-справочник. — СПб, 2000. — 336 с.
13. Лыков А. Г. Разграничение словообразовательного гнезда и словообразовательной парадигмы // Актуальные проблемы русского словообразования : Сборник научных статей. — Ташкент, 1982. — С. 34—36.
14. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. — М., 1980. — 293 с.
15. Словарь географических названий зарубежных стран. — М., 1970. — 432 с.
16. Стеценко П. В., Яцкевич Л. Г. О формальной и семантической структуре частных парадигм в морфологии и словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования : Сб. научн. статей. — Ташкент, 1982. — С. 75—76.
17. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. — Самарканд, 1971. — 387 с.
18. Юрківський В. М. Країни світу : Довідник. — К., 1990. — 512 с.

Дудка Е. А., Пономаренко В. Д.

Особенности образования отстатонимных производных

В статье рассмотрен формально-семантический аспект словообразовательных парадигм с исходным словом-статонимом в современном украинском языке. Установлено, что статонимы обладают высоким словообразовательным потенциалом, реализующимся по семантическим позициям типовых словообразовательных парадигм. Проанализированы частеречные блоки отстатонимных производных в плане реализации ими словообразовательных значений. Выявлены основные морфологические изменения, сопровождающие процесс словообразования анализированных дериватов.

Ключевые слова: отстатонимные производные, словообразовательная парадигма, словообразовательный потенциал, словообразовательное значение.

Dudka O., Ponomarenko V.

Word-formative features of statonymical derivatives

This article is devoted to semantic aspect of word-formative paradigms with basic word-statonym in the contemporary Ukrainian language. It was ascertained that statonyms have high word-formative potential, which is implemented in semantic position of word-formative paradigms. The blocs of parts of speech of statonymical derivatives were analyzed in the sense of realization of word-formative meanings by them. General morfonological changes were analyzed, which accompany the process of word-formation of the analyzed derivatives.

Key words: statonymical derivatives, word-formative paradigm, word-formative potential, word-formative meaning.